

Research Paper

Recognition and analysis of the periodic process of construction of Imam Mosque in Boroujerd

Ali Sajadi*¹ ¹ Assistant Professor, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism

10.22080/JIAR.2021.22575.1019

Received:

June 24, 2023

Accepted:

August 6, 2023

Available online:

September 5, 2023

Keywords:

"Soltani Mosque", "Imam Khomeini Mosque", "Boroujerd, Four Porch", "Zandieh Architecture"

Abstract

Imam Mosque is classified as a four-porch mosque in terms of type, design and plan. This mosque has been introduced as a Qajar building, some have considered its initial model as Imam Mosque of Tehran and Mosque of the Prophet (PBUH) in Qazvin. This building is a kind of mosque / combined schools that the function of part of the architectural spaces of the mosque has been educational and despite having special historical, architectural, stylistic features, but so far, sufficient studies of the history and pattern of construction, its features and architectural changes have not been presented. The purpose of writing this article is to study the periodic process of construction and development of the mosque, based on the analysis of the structure and architectural evidence and its inscriptions. And answer these questions. In what period was the mosque founded? Was it made by Hesam Al-Saltanah, the Qajar ruler of Boroujerd, as mentioned in historical texts? Which mosque was its original model? The present research has dealt with the subject from the perspective of architectural history in a research monograph method and has used descriptive-comparative-analytical method; In this regard, after reviewing the building, written sources related to the subject have been studied and compared with similar cases. The results of this research show that based on the structure and characteristics of architecture and its inscriptions, this building was founded before the Qajar period and was restored and developed during the Qajar period.

***Corresponding Author:** Ali Sajadi**Address:** Assistant Professor, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism**Email:** sajadi.ali86@gmail.com**Tel:** 09166675238

علمی

بازشناسی و تحلیل روند ادواری ساخت مسجد امام بروجرد

علی سجادی*^۱ ^۱ استادیار، عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

10.22080/JIAR.2021.22575.1019

چکیده

مسجد امام(ره) بروجرد از لحاظ نوع، طرح و پلان در زمرهٔ مساجد چهار ایوانی طبقه‌بندی می‌شود و در اکثر منابع به‌عنوان اثری از دوره قاجار معرفی گردیده است، برخی الگوی اولیه آن را مسجد امام (ره) تهران و مسجد نبی(ص) قزوین، به‌شمار آورده‌اند. این بنا از گونه مسجد/ مدرسه‌های ترکیبی است که کارکرد بخش زیادی از فضاهای معماری مسجد، آموزشی بوده است و با وجود ویژگی‌های خاص تاریخی، معماری، سبک‌شناختی، اما تاکنون مطالعهٔ درخوری که شناخت کافی از تاریخ و الگوی ساخت، ویژگی‌ها و تحولات معماری آن به دست دهد ارائه نشده است. هدف از نگارش این مقاله، بررسی روند ادواری ساخت و توسعه مسجد بر اساس تحلیل ساختار و شواهد معماری و کتیبه‌های آن است، تا از این طریق بتوان درحد امکان لایه‌های پنهانی از دوره‌های ساخت این مجموعه را شناسایی نمود و تقدم و تأخر آن را نسبت به مساجد مذکور ارزیابی نماید. و به این پرسش‌ها پاسخ دهد. که مسجد در چه دوره‌ای بنیان نهاده شده است؟ آیا همانگونه که در متون تاریخی اشاره شده توسط حسام السلطنه حاکم قاجاری بروجرد ساخته شده است؟ الگوی اولیه آن کدام مسجد بوده است؟ پژوهش حاضر به شیوه تک‌نگاری با نگرش تاریخ معماری به موضوع پرداخته و از روش توصیفی- تطبیقی- تحلیلی بهره گرفته است؛ در این رابطه پس از بررسی میدانی، منابع مکتوب مرتبط با موضوع مورد مطالعه و سنجش قرارگرفته و با موارد مشابه مقایسه شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که این بنا بر اساس ساختار و ویژگی‌های معماری و کتیبه‌های آن، پیش از دوره قاجار بنیان شده است و در دوره قاجار مورد مرمت قرارگرفته و توسعه‌یافته است.

تاریخ دریافت:

۳ تیر ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۵ مرداد ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۴ شهریور ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

مسجد سلطانی، مسجد امام خمینی، بروجرد، مسجد چهار ایوانی.

* نویسنده مسئول: علی سجادی

آدرس: استادیار، عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ایمیل: sajadi.ali86@gmail.com
تلفن: ۰۹۱۶۶۶۷۵۲۳۸

۱- مقدمه:

مسجد امام خمینی (سلطانی/ شاه) یکی از مساجد ۴ ایوانی و معتبر دوره اسلامی است که در خیابان حافظ بروجرد در نزدیک راسته بازار ساخته شده است.

بر اساس منابع متعدد، ابودلف (عباس به نام قاسم بن علی مشهور به ابی‌دلف) در زمان خلافت معتصم عباسی، بروجرد را که در حد شهرکی بود رونق بخشید و مسجدی در آن ساخت و منبری در آن برپا کرد. (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۲؛ نیز ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۵؛ Blair 1994: 4-9) بنا به اشاره مستوفی در نزهت‌القلوب، شهر بروجرد در قرن هشتم دارای دو مسجد به اسامی "جامع حدیث و جامع عتیق" بوده است. (۱۳۶۲: ۷۰) برخی از محققین به احتمال زیاد یکی از این دو مسجد را جامع و دیگری را نیز مسجدی می‌دانند که در دوره قاجار تخریب و مسجد سلطانی [امام خمینی] به جای آن بنا نهاده شده است. (ایزدینا، ج ۲، ۱۳۵۵: ۵۲۲). اوژن فلاندن که در ۱۲۲۰ ق/ ۱۹ م. از بروجرد دیدن کرده، طرحی از ضلع غربی مسجد سلطانی ارائه نموده است. (شکل ۳) که در آن طرح ایوان‌های شمالی و جنوبی مسجد به خوبی هویدا هستند. (۱۳۵۶: ۴۲۰) این مسجد که در گذشته «مسجد سلطانی» و «مسجد شاه» نام داشته و پس از پیروزی انقلاب به نام مسجد امام خمینی (ره) موسوم شد، از بزرگ‌ترین و شاخص‌ترین مساجد ۴ ایوانی کشور به شمار رود. باین‌حال عمده محققینی که به صورت موردی و موضوعی در کتاب‌ها و مقالات خویش به آن اشاره کرده‌اند آن را متعلق به دوره قاجار دانسته‌اند، در این میان شخصیت‌های سیاسی و حکومتی قاجار به‌صراحت این مسجد را از ساخته‌های حسام‌السلطنه عنوان نموده‌اند. از آن جمله در نسخه خطی که وقف نامه «بیان ابنیه»، در خصوص موقوفات عمارت‌ها و بیوتات و باغ‌های حکومتی دوره قاجاری شهر بروجرد است مسجد و مدرسه متداخله (مدرسه علمیه) را از ساخته‌های حسام‌السلطنه ذکر کرده است. (بی‌نام، ۱۲۳۷) از سوی دیگر

اعتمادالسلطنه که در سال ۱۳۰۹ ق. به همراه ناصرالدین‌شاه از بروجرد دیدن نموده تاریخ ساخت مسجد را سال ۱۲۴۳ ه. ق. ذکر کرده است. (قاجار، و اعتمادالسلطنه ۱۳۷۸: ۲۳۹) به تبع آن اکثر محققین نیز این بنا را متعلق به دوره قاجار و ساخت آن را به حسام‌السلطنه حاکم قاجاری بروجرد منسوب کرده‌اند (عزیزی، ۱۳۸۳، ۷۸؛ گودرزی، ۱۳۹۰؛ گودرزی، ۱۳۹۱: ۱۷۳-۱۹۱) در این میان وجود کتیبه‌هایی با نام سلاطین قاجار در داخل ایوان غربی به تاریخ ۱۲۴۸ ه. ق. و در درگاه شمالی مسجد این گمان را تقویت کرده است، بایستی این نکته را در نظر گرفت که سلاطین قاجار نسبت به تخریب و یا مخدوش نمودن آثار و علائم و تاریخ برخی از بناهای متعلق به زندیه مبادرت و به نام خویش مصادره مطلوب کرده‌اند، مانند مسجد نبی قزوین که در سفرنامه‌ها آن را از ساخته‌های شاه اسماعیل صفوی معرفی شده که شاه‌طهماسب آن را به اتمام رسانیده است. (فلاندن، ۱۳۲۴: ۸۹) و باوجود اینکه دو کتیبه به تاریخ ۱۲۱۰ ه. ق. در سر در ایوان شمالی و بالای محراب مسجد جامع قزوین وجود دارد (زارعی موبنی و زارعی، ۱۳۹۶: ۱۱۷-۱۳۲) باین‌حال در کتیبه‌ی دالان شمالی به تاریخ ۱۲۲۲ ه. ق. فتحعلی شاه به‌عنوان بانی این مسجد معرفی شده است. به هر حال، دوران زندیه دوران بازسازی هنر و مرحله انتقالی میان صفویه و قاجاریه است (آیت‌اللهی، ۱۳۸۰: ۲۹۸) هنر و معماری این دوره ترکیبی از معماری پیشین ایران است که به دنبال یافتن یک زبان مخصوص به خود برای ارج نهادن به تمدن و هنر گذشتگان و ادامه معماری سنتی در جهت شکوفایی هنر معماری و فنون مهندسی بومی است. (شفیعی و اسفندیاری، ۱۳۸۴: ۵) به‌طور خاص می‌توان گفت معماری زندیه در حقیقت همان معماری دوره صفویه است که به‌صورت ساده و بی‌پیرایه و مختصرتر اجرا شده است. (شریف‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۲۲) اهمیت این دوره در بحث شکل‌گیری معماری ایران تا قبل از دوران قاجار از این منظر است که هنر و معماری ایران هنوز تحت تأثیر معماری و هنر غرب تأثیر قابل قبولی پذیرفته

هم‌عصر آن مورد مقایسه تطبیقی واقع شده است. بنابراین بخش وسیعی از جمع‌آوری داده‌ها به صورت مستندنگاری و فعالیت‌های میدانی صورت پذیرفته است. از جمله ابزار پژوهش، استفاده از اسناد تاریخی همچون سفرنامه‌ها، کتب، مقالات، بایگانی‌ها و نقشه‌ها و نسخه خطی مانند نسخه خطی بیان ابنیه است که در این پژوهش برای اولین بار منتشر خواهد شد.

۳ پیشینه پژوهش:

اولین اشاره مستند و تاریخی به مسجد در نسخه خطی «بیان ابنیه» آمده است؛ در این کتاب که موضوع آن موقوفات حکومتی حسام‌السلطنه حاکم قاجاری بروجد است بنای مسجد و مدرسه متداخله را به حسام‌السلطنه نسبت داده است. (بی‌نام ۱۲۳۷، ۱-۵)، اعتمادالسلطنه نیز در سال ۱۳۰۹ ه.ق، به توصیف مسجد مبادرت کرده است. (قاجار و اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۸: ۲۳۹) از آن گذشته ایزدپناه ضمن توصیف این مسجد اعتقاد دارد که بر بقایای مسجدی قدیمی (جامع حدیث) ساخته شده است. (ایزدپناه ۱۳۷۶، ۴۸۹) در کتاب گنج‌نامه ضمن معرفی اجمالی، به‌عنوان مسجدی قاجاری معرفی شده است. (رسولی و سایرین، ۱۳۸۳) در این میان مؤلف تاریخ بروجرد، ساخت مسجد را متعلق به قبل از حکومت حسام‌السلطنه دانسته اما اشاره ای به پیش از قاجاری بودن آن نکرده است. (مولانا بروجردی ۱۳۵۳ج: ۱: ۱۶۹، ۱۶۸) از این گذشته برخی از پژوهشگران حوزه معماری اسلامی، در خلال سایر مباحث، به‌طور ضمنی به مسجد اشاره کرده‌اند. (عزیزی، ۱۳۸۳) از آن جمله مقاله ایست که با اتکا به کتیبه‌های مسجد به تحلیل و بررسی شرایط سیاسی- اجتماعی بروجرد در دوره قاجار پرداخته است ضمن آنکه ساختن آن را به حسام‌السلطنه حاکم قاجاری نسبت داده است در قرائت تاریخ کتیبه‌ها نیز دچار اشتباه شده است. (گودرزی ۱۳۹۱: ۱۷۳-۱۹۱) در منابع فوق، مطلب مستند و مطالعه استواری که شناخت کافی از الگوی ساخت، تاریخ و روند ادواری، ویژگی‌ها و

و نفوذ هنر غربی در طراحی و تزیینات اصلی بناها جایگاه خاصی ندارد. (شیروانی، ۱۳۹۸: ۲۷-۳۴)

علاوه بر این برخی از محققین، مسجد را از نظر نقشه شبیه به مسجد امام تهران و نبی قزوین، و الگوی اولیه ساخت آن را مساجد مذکور دانسته و از آن تحت عنوان بنایی قاجاری یاد کرده‌اند. (پرونده ثبتی ۱۳۴۷؛ نیز کیانی ۱۳۷۸: ۱۵۳؛ نیز احمدی طباطبایی ۱۳۸۴: ۴۲؛ نیز گودرزی ۱۳۹۱: ۱۷۳-۱۹۱) با این وصف و باوجود ویژگی‌های خاص تاریخی، معماری و سبک‌شناختی، تاکنون مطالعه درخوری در مورد تاریخ و الگوی ساخت و ویژگی‌های معماری آن صورت نگرفته است، بر مبنای رویکرد مذکور و باهدف شناخت دوره اولیه، مراحل ادواری ساخت و توسعه آن و با این فرض که مسجد در دوران زندیه به‌عنوان یکی از دوره‌های کمتر شناخته‌شده در تاریخ معماری ایران ساخته شده که زمان بازسازی هنر و مرحله انتقالی میان صفویه و قاجاریه به شمار می‌رود (آیت‌اللهی، ۱۳۸۰: ۲۹۸) بنیان نهاده شده است، در این رابطه تلاش شده، بر اساس مطالعات میدانی و شواهد معماری و کتیبه‌های موجود، ساختار معماری و تغییرات سازه‌ای مسجد مورد واکاوی و روند ادواری ساخت آن مورد بازشناسی و تحلیل واقع شود و به این پرسش‌ها پاسخ دهد. که مسجد در چه دوره‌ای بنیان نهاده شده است؟ آیا همانگونه که در متون تاریخی اشاره شده توسط حسام‌السلطنه حاکم قاجاری بروجرد ساخته شده است؟ الگوی اولیه آن کدام مسجد بوده است؟

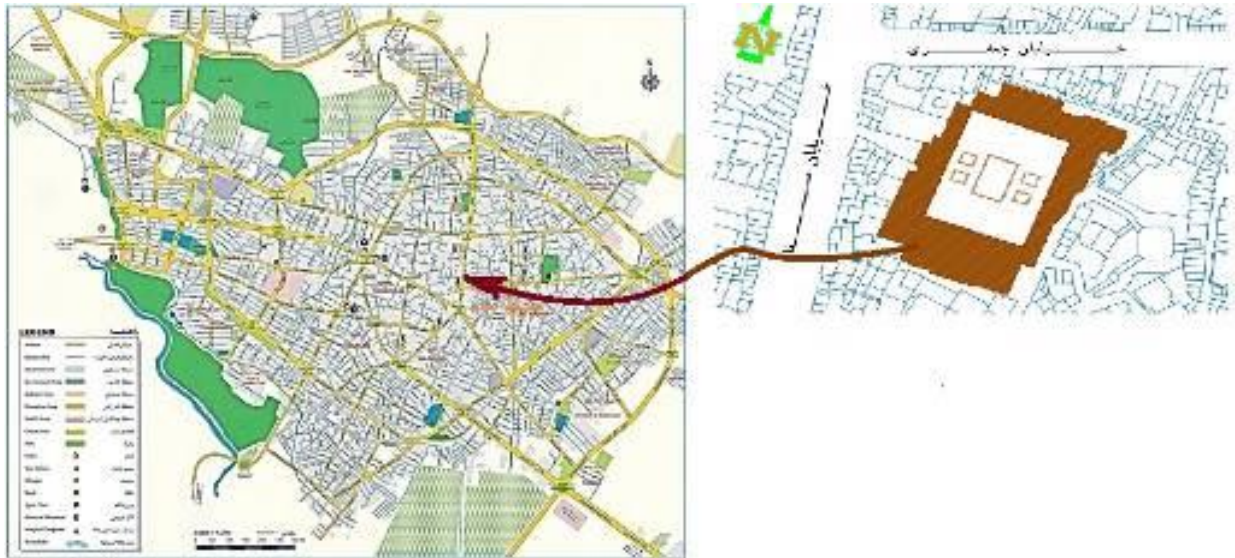
۲ روش پژوهش:

پژوهش حاضر به شیوه تک‌نگاری با نگرش تاریخ معماری به موضوع پرداخته و داده‌ها و اطلاعات آن به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده و از روش توصیفی- تطبیقی- تحلیلی بهره گرفته شده است در این مقاله، روند ادواری ساخت مسجد امام بروجرد بر اساس ساختار، کتیبه‌ها و تزیینات کاربردی آن به منظور بازشناسی دوره‌های ساخت مورد بررسی و مطالعه میدانی قرار گرفته و با آثار

۴ موقعیت:

مسجد در خیابان جعفری شهر بروجرد و در نقطه اتصال محله‌های قدیمی یخچال و دودانگه، در کنار راسته‌بازار قدیم بنانهاده شده است. (شکل ۱)

تحولات معماری و توسعه آن به دست دهد، ارائه نشده است. پژوهش حاضر به شیوه تکنگاری با نگرش تاریخ معماری به موضوع پرداخته و از روش توصیفی- تطبیقی- تحلیلی بهره گرفته است: در این رابطه پس از بررسی میدانی، منابع مکتوب مرتبط با موضوع مورد مطالعه و سنجش قرارگرفته و با موارد مشابه مقایسه شده است.

شکل ۱ موقعیت مسجد امام در شهر بروجرد (مأخذ: میراث فرهنگی لرستان، نقشه گردشگری)

شکل ۳ طرحی از مسجد امام بروجرد،، سده ۱۳ ق. ۱۹ (مأخذ: [wikimedia.org/2021, Flandin.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Flandin.jpg))

شکل ۲ پلان قدیمی مسجد و موقعیت مدرسه علمیه و شبستان تخریب شده (پرونده ثبتی بنا، ۱۳۴۷)

۵ ویژگی‌های ساختاری مسجد:

این مسجد با وسعتی قریب به هفت هزار مترمربع از نوع مساجد چهار ایوانی با پلان مستطیل، و از صحن مرکزی، گنبدخانه، رواق‌ها، ایوان‌ها، شبستان‌های تابستانه و زمستانه، درگاه‌های ورودی، تشکیل شده که درعین حال بخشی از آن به‌عنوان مدرسه علمیه و حجره‌هایی برای سکونت طلاب، کاربری داشته است که در حال حاضر بخشی از مدرسه علمیه که الحاقی بوده، تخریب شده است. (نقشه ۱) ساختار اولیه مسجد تابع الگوی گنبدخانه با شبستان ستون‌دار بوده، و نیز فاقد مناره و یا گلدسته است در عوض بر بالای ایوان شمالی مأذنه بزرگی به فرم کلاه‌فرنگی ساخته شده است. نام استاد اسکندر تبریزی نشان می‌دهد که استادکارانی که در سطح ملی مطرح بوده‌اند ساخت بنا را به عهده داشته‌اند.

۵٫۱ گنبدخانه:

گنبدخانه در پس ایوان جنوبی قرار دارد، گنبد مقصوره‌ای به ابعاد ۱۳×۱۳ و ارتفاع ۱۷/۵ متر به لحاظ شکلی، متشکل از یک گنبد خفته یک پوسته با دهانه وسیع و یک گنبد کوچک‌تر به‌عنوان نورگیر (هورنو) بر فراز آن می‌باشد. (شکل ۴) در دو طرف فضای گنبدخانه، دو رواق ستون‌دار قرینه وجود دارد که در وسط هرکدام از این دو رواق، سه ستون سنگی وجود دارد که بارشش چشمه طاق را

«نوروز شد گل‌درچمن آرام گرفت

امروز علی نشست بر جای نبی

تحمل می‌کنند، ستون‌ها احتمالاً به علت ضعف ایستایی با جرزه‌های آجری محافظت شده‌اند، در حدود ۵۰ سال پیش، از طرف دفتر حفاظت فنی آثار، آقایان ملک عجمی، دکتر پیرنیا و مهندس همایونی مأموریت یافته و پس از شمع‌گذاری و استحکام‌بخشی زیر طاق‌ها، آجرهای اطراف ستون‌های رواق شرقی و یک ستون از رواق غربی را جمع‌آوری کردند. باین‌حال دو ستون در بخش رواق غربی همچنان در داخل جرزه‌های آجری قرار دارند. (پرونده ثبتی ۱۳۴۷) آخرین ستون رواق جنوب شرقی، احتمالاً به علت ضعف سازه‌ای این بخش، کاملاً بازپیرایی نشده و همچنان با استفاده از یک پشت‌بند آجری حفظ شده است. (شکل ۷) ستون‌های سنگی به ارتفاع ۴/۲۰ متر با ساقه‌ای به فرم پیچ‌تزیینی و سرستون‌های مطبق با تزیینات مقرنسی و بر پایه ستونی سنگی در ابعاد ۷۲×۷۲ سانتی‌متر استوار شده‌اند. (شکل ۸)

محراب گنبدخانه به فرم شش‌ضلعی، با ابعاد ۴×۵ متر و عمق ۲/۶۰ با مقرنسی گچی بسیار زیبا و کاشی‌های خشتی، کتیبه‌های گچی با خط کوفی، حاوی اسماء متبرکه الله، محمد، علی فاطمه، حسن، حسین بلغ‌العلی بجماله و نیز تکرار هنرمندانه ۸ بار اسم علی (ع) به خط کوفی در قاب طاق نمای محراب تزیین شده است و شعرذیل در داخل طاق‌نما گچ‌بری شده است:

جمشید جم از دست جهان جام گرفت

از فتح‌علی زمانه آرام گرفت»

به‌منظور همسان‌سازی با سطح شبستان زمستانی واقع در قسمت غربی آن، که ۸ پله (۲/۵ متر) از کف این رواق پایین‌تر واقع شده، به این شکل ساخته شده است تا در مواقعی که به علت ازدیاد جمعیت مردم در شبستان زمستانی نیز نماز

این محراب دارای گودالی جهت جایگاه امام جماعت به عمق ۲/۵ متر پایین‌تر از کف شبستان است. در خصوص علت عمق زیاد محل استقرار امام در محراب به نظر می‌رسد چون موقعیت مکانی امام جماعت بایستی پائین‌تر از مأمومین باشد بنابراین

شعبان المعظم ۱۰۰۰۱» تاریخ این کتیبه مخدوش شده است. (شکل ۱۱) همچنین در این ایوان، لوحی سنگی به تاریخ ۵۱۲۴۸ ق. از حسام السلطنه، حاکم وقت بروجرد نصب شده است که مطابق آن فتحعلی شاه قاجار مالیات خبازان شهر را بخشیده است. (شکل ۱۰)

ایوان شمالی: ایوان شمالی مسجد، با ۱۷ متر ارتفاع

اندکی از ایوان جنوبی کوچکتر است، نمای آن با کاشی و کتیبه مزین شده، زیر طاق ایوان با کاربردی تلفیق کاشی و آجر آراسته شده و حاشیه ایوان نیز با کاشی معرق، از نوع کاشی‌های شاخص قاجاریه تزیین شده است. در ایوان شمالی، الواحی گچی در مناقب اهل بیت (ع) مانند «قال رسول الله صلی الله علیه و اله لو اجتمع الناس حب علی لما خلق الله لنا ۱۲۰۹» ثبت شده است. بر روی یک قطعه سنگ ازاره در سمت راست ایوان شمالی جمله: "این نقش سنک منبسط عمل محمدابراهیم" و سنه ۱۲۰۹ نوشته شده است. (جدول ۳)

برخی تاریخ کتیبه‌های گچی ایوان شمالی را سال ۱۲۹۲ و ۵۱۲۹۳ ق. قرائت کرده‌اند، این کتیبه‌ها با دیگر کتیبه‌هایی که دارای تاریخ ۵۱۲۰۹ ق. می‌باشند از لحاظ نوع خط و شیوه نگارش کاملاً مطابقت داشته و در یک دوره زمانی نوشته شده‌اند، در انتهای تاریخ یکی از این کتیبه‌هایی که با گچ برجسته نوشته شده استبارنگ آبی عدد ۲ به انتهای ۱۲۰۹ اضافه شده است و به این خاطر برخی آن را ۱۲۹۲ ه. ق خوانده‌اند. (شکل ۱۲) و به انتهای کتیبه دیگر با گچ به صورت ناشیانه‌ای عدد ۳ به انتهای ۱۲۰۹ اضافه شده است تا ۱۲۹۳ خوانده شود. (شکل ۱۳)

می‌خوانند نماز آن‌ها از نظر شرعی بی‌اشکال باشد. در رواق‌های طرفین گنبد خانه نیز دو محراب وجود دارد، طاق نمای آنها با کاربردی از آجر و کاشی و پیشانی و لچکی‌ها با کاشی گل‌وبته تزیین شده است. ازاره ایوان جنوبی، گنبد خانه و رواق‌های طرفین با کاشی‌های خشتی در رنگ‌های زرد، آبی، سیاه و قهوه‌ای با نقوش هندسی و گل‌وبته تا ارتفاع ۱/۴۰ متری پوشیده شده است.

۵،۲ شبستان زمستانی:

این شبستان در ابعاد ۱۲/۲۵×۳۷/۵ متر به مساحت تقریبی ۴۶۰ مترمربع که حدود ۲/۶۰ متر و ۸ پله از صحن حیاط پایین‌تر است در سمت راست (غربی) گنبد خانه، با پوشش طاق و تویزه و دارای ۲۱ چشمه طاق است.

۵،۳ ایوان‌های مسجد

ایوان جنوبی: ایوان جنوبی با ارتفاع ۱۸/۵۰ و عرض ۱۳/۱۶ و عمق ۵/۹۵ متر بزرگ‌ترین و مهم‌ترین ایوان و مرکز ثقل مسجد را تشکیل محسوب می‌دهد. (شکل ۴) بر سینه دیوار ایوان جنوبی، کتیبه‌ای به خط کوفی معقلی متضمن بر سوره «یس» با خط ثلث و سوره «ولیل» به رنگ سفید بر زمینه کاشی لاجوردی که تا ضلع شرقی ایوان امتداد یافته وجود دارد که در انتهای آن فی سنه ۱۳۸۹ ق. نوشته شده است. بر روی قاب دو طرف ایوان جنوبی کتیبه‌ای از ازاره پایه ایوان تا رأس طاق و قرینه به صورت برگردان آن در لنگه دیگر اجرا شده است. این شیوه در کتیبه‌های لچکی‌های ایوان شمالی و قاب حاشیه ایوان نیز اجرا شده است. همچنین کتیبه‌ای گچی به تاریخ ۵۱۲۰۹ ق. در ایوان جنوبی وجود دارد. (جدول ۳)

ایوان‌های شرقی و غربی: در کتیبه‌ای گچی واقع

در ایوان غربی، سال اتمام دو ایوان شرقی و غربی بیان شده است: «عمل استاد اسکندر تبریزی [شیرازی]، این دو طاق مقرنس به توسط جناب مستطاب میرزا معصوم اتمام پذیرفت غره

۵٫۴ درگاه‌های ورودی:

سه درگاه بزرگ در اضلاع شمالی، شرقی و غربی مسجد قرار دارد؛ در پس هر درگاه هشتی و راهرو دوطرفه متصل به آن وجود دارد که با گذر از آنها ورود به صحن مسجد به‌طور غیرمستقیم میسر می‌گردد.

درگاه شمالی:

این درگاه، با عرض ۳ متر و ارتفاع ۳/۸۰ متر در امتداد محور اصلی بنا قرار گرفته و نقش ورودی اصلی مسجد را به عهده دارد و به همین لحاظ از نظر تزیینات کاربردی مهم‌ترین و پرکارترین ورودی محسوب می‌شود. (شکل ۵) تزیینات این درگاه متنوع و شامل کاشی معرق، کاشی خشتی، بنایی و مقرنس و یک در چوبی منبت‌کاری زیبا متعلق به دوره ناصرالدین‌شاه با کتیبه‌های زیبا از آیات و احادیث منبت‌کاری شده است. بر بالای درگاه نام فتحعلی شاه قاجار با کاشی هفت‌رنگ نقش بسته است.

- بر روی تیر چوبی بالای درب درگاه شمالی، « قال رسول‌الله - انا مدینه العلم و علی بابها - صلی‌الله علیه و آله ۱۲۹۶ » ق.۵ نوشته شده است.

- کتیبه‌ی سراسری بالای درگاه شمالی به خط نسخ با کاشی سفید بر زمینه لاجوردی، حاوی آیت‌الکرسی و آیه نور و تاریخ ۱۲۰۹ ق. است. (جدول ۳)

- بر روی درب چوبی درگاه شمالی، چهار کتیبه به خط ثلث حک شده است. در قاب بالای لنگه راست " المسجد اسس علی التقوی سنه ۱۲۹۱ " و در پائین لنگه چپ " انا مدینه العلم و علی بابها " و در پائین درب: " المؤمن فی المسجد کالسمک فی الماء " و " المنافق فی المسجد کالطیر فی القفس فی سنه ۱۲۹۱ " نوشته شده است. (جدول ۳)

درگاه شرقی:

به بازار دواتگرها باز می‌شود. ارتفاع درگاه ۸/۵ و عرض آن ۴/۸۰ متر است.

طاق‌نماهای طرفین درگاه با کاربردی تلفیق آجر و کاشی تزیین شده‌اند.

درگاه غربی: این درگاه قرینه درگاه شرقی^۳ و با تزیینات تلفیق آجر و کاشی و کتیبه‌هایی از اسما مقدسه به خط کوفی معقلی آراسته شده است. در داخل درگاه غربی، آیات ۵۵ و ۵۶ از سوره مائده با خط سفید بر زمینه کاشی لاجوردی نوشته شده در انتهای آن تاریخ کتیبه « فی سنه تسعون مائه بعد الف من الهجرة النبویه » است که سال ۱۱۹۰ ق. را نشان می‌دهد.

۵٫۵ صحن مسجد:

ابعاد حیاط ۶۱×۴۷ مترمربع است و در مرکز آن حوض سنگی بزرگی در ابعاد ۱۳/۶۰×۲۲ قرار دارد. ازاره حیاط با سنگ‌های بزرگ و کاشی‌های خشتی نمakاری و تزیین شده است.

۵٫۶ مدرسه علمیه و حجره‌های طلاب:

بنا بر نقشه حریم مسجد در پرونده ثبتی، مدرسه علمیه در خارج از فضای مسجد فعلی و در جایی که هم‌اکنون یک مسجد نوسازی به جای آن ساخته شده، واقع بوده است. بنا به نوشته برخی از محققین، موقعیت حجره‌های سکونت طلاب در اشکوب دوم ضلع شمالی مسجد بوده است (گودرزی، ۱۳۷۶: ۵۲-۵۴) ترکیب مدرسه و مسجد به عبارت دیگر تلفیق این دو فضا در دوره قاجار اتفاق افتاده است. احتمالاً این سخن مشهور پیامبر اکرم: «انا مدینه العلم و علی بابها» که بر بالای درب درگاه ورودی به تاریخ ۱۲۹۶ ق. آمده نشان‌دهنده این نکته است که این بنا در این زمان دارای کاربری توأمان مسجد و مدرسه بوده است، با این حال در اینجا، فضای نیایشی بارزتر و برجسته‌تر بوده و اولویت خود را بر فضای آموزشی نشان می‌دهد. در مجاورت درگاه غربی شبستان بزرگ دیگری وجود داشته که متأسفانه در سال ۱۳۶۲ ش. تخریب شده است. (شکل ۲ و نقشه ۴)

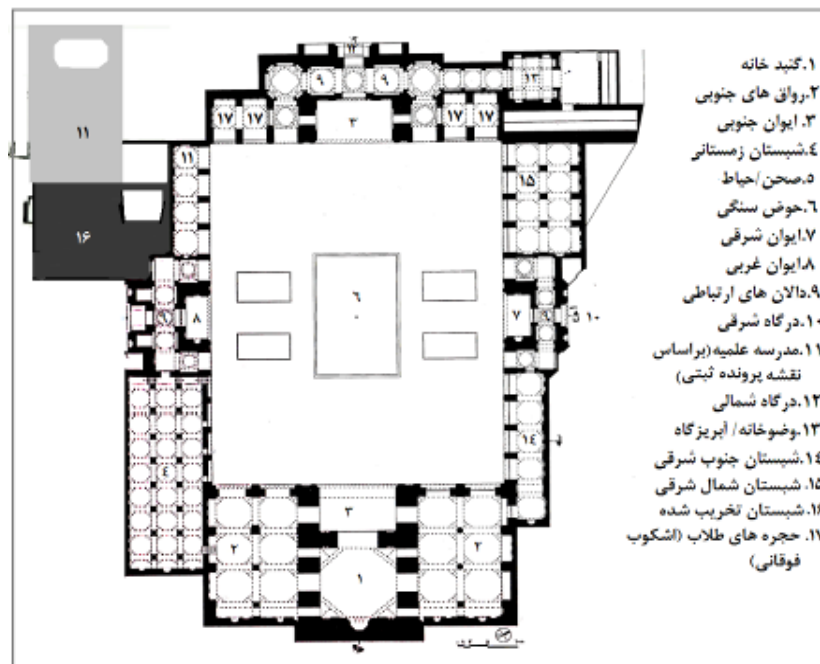

شکل ۴ ایوان جنوبی مسجد امام خمینی بروجرد. (از نگارنده)

واقع شده است. ساختار آن دقیقاً مشابه با وضوخانه مسجد جامع بروجرد بوده و احتمالاً در یک دوره زمانی ساخته شده‌اند.

۵,۷- وضوخانه مسجد:

وضوخانه فضایی ایست با گنبدی خفته بر فراز چهارستون سنگی کوتاه و حوضی سنگی به ابعاد ۱۰×۱۰ در زیر آن که در گوشه شمالی شرقی مسجد

نقشه ۱ پلان مسجد و اجزاء آن، (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی لرستان، تغییرات از نگارنده)

۶ تحلیل

ستون‌های سنگی دارای گنبدخانه ایست که در مقام مقایسه، گنبد مقصوره‌ای آن به لحاظ شکلی، متشکل از یک گنبد خفته با دهانه وسیع و یک گنبد کوچک‌تر (هورنو) با ترکیبی بسیار زیبا به‌عنوان نورگیر بر فراز آن می‌باشد. (شکل ۴) که با گنبد مسجد امام سمنان که در خلال سال‌های ۱۲۳۸ تا ۱۲۴۳ قمری در زمان فتحعلی شاه قاجار ساخته شده قابل مقایسه است. (رسولی و سایرین، ۱۳۸۷: ۹۶)

با اینکه برخی الگوی اولیه این مسجد را مسجد امام (ره) تهران و مسجد نبی (ص) قزوین، محسوب نموده‌اند. با این حال گنبدخانه آن ترکیبی از مساجد گنبدخانه‌ای با شبستان ستون‌دار است و از این نظر با مساجد امام تهران و مسجد نبی قزوین که هم‌عصر آنها به‌شمار آمده است تفاوت شکلی و ساختاری دارد، پلان مسجد امام تهران و مسجد النبی (ص) قزوین دارای چهارچوب و پلان دقیقی می‌باشند، در حالی که مسجد سلطانی (امام) بروجرد از این نظر نیز با آنها اختلاف داشته و فاقد انسجام و تناسب لازم از لحاظ کالبد و پلان است. از سوی دیگر بنابر منابع تاریخی، مسجد امام تهران توسط فتحعلی شاه قاجار (۱۲۱۲-۱۲۵۰ق) بنیان نهاده

استفاده از فضای بیشتر در نمازخانه مساجد همواره یکی از دغدغه‌های معماران مسلمان بوده است. جرزهای آجری داخل مساجد، به‌واسطه قطر زیاد در بین صفوف نمازگزاران ایجاد فاصله می‌کرد معماران برای استفاده بیشتر از فضا سعی کرده‌اند ستون‌های سنگی را جایگزین جرزهای آجری نمایند. ستون سنگی در زمان نادرشاه افشار وارد معماری مساجد ایران شد در دوره زندیه در ستون‌های ماریچ سنجی مسجد وکیل ۱۱۸۷ ه.ق به اوج زیبایی و کمال خود رسید. بنابر بررسی‌های به‌عمل‌آمده و مقایسه تطبیقی ستون‌های این مسجد با سایر مساجد ستون‌دار هم‌عصر و نیز سایر مساجد و بناهای بروجرد، ستون‌های این مسجد که با شیار پیچ تزئینی ساخته شده‌اند و مخصوصاً قسمت پایه ستون آنها با ستون‌ها و پایه ستون‌های مسجد وکیل شیراز قابل مقایسه می‌باشند (جدول ۲) سرستون‌های آن نیز که به فرم مقرنس تزئینی ساخته شده‌اند قابل مقایسه با سرستون‌های چوبی خانه‌ی قدیمی حاتمی بروجرد متعلق به قبل از دوره قاجار هستند. اما مسجد امام بروجرد علاوه بر

نشان می دهد. و در مقام مقایسه با مسجد امام بروجرد، مسجد نبی قزوین نیز، بر اساس منابع تاریخی در دوره قاجار ساخته شده است (فراهانی، ۱۳۶۲: ۲۱؛ نیز زارعی موینی و زارعی، ۱۳۹۶: ۱۱۷-۱۳۲) و قدیمی ترین کتیبه ی آن بر سردر شمالی مسجد، دارای تاریخ ۱۲۱۰ ق است.

شده است (معمارزاده ۱۳۸۷: ۶۲۲۰) و بنا به نوشته اعتمادالسلطنه در ۱۲۲۹ق. به اتمام رسیده است. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، جلد ۱: ۲۰۰۵)؛ برخی از پژوهشگران معاصر تاریخ ساخت بنا را میان سالهای ۱۲۲۴-۱۲۲۹ق، برآورد کرده اند. (معمارزاده ۱۳۸۷: ۶۲۲۰) کتیبه داخل گنبدخانه تاریخ ۱۲۲۴ ق. را

شکل ۶ شبستان و گنبد خانه مسجد امام بروجرد (از نگارنده)

شکل ۵ درگاه شمالی مسجد. (از نگارنده)

شکل ۹ نمونه سنگ حجاری از راه جلو ایوان جنوبی و شمالی به تاریخ ۱۲۰۹ ه ق.

شکل ۸ نمایی از یکی از سرستون های آجری. (از نگارنده)

شکل ۷ ستونی که هنوز نیمه آن در داخل جرز آجری قرار دارد. (از نگارنده)

شکل ۱۱ کتیبه پایه غربی ایوان غربی مسجد جامع بروجرد (مأخذ: میراث فرهنگی لرستان)

شکل ۱۰ کتیبه پایه شرقی ایوان غربی مسجد جامع بروجرد (مأخذ: میراث فرهنگی لرستان)

حکومت تقی‌خان رازانی در بروجرد می‌باشد. (جدول ۲) به موجب الواح سنگی که بر روی پایه‌های شرقی و غربی ایوان جنوبی مسجد جامع نصب شده‌اند، (شکل ۱۰ و ۱۱) به دستور تقی‌خان رازانی حاکم بروجرد، مسجد و ایوان تعمیر شده و گلدسته‌های طرفین ایوان در سال ۱۲۰۹ ه. ق به آن الحاق شده است. علاوه بر این شبستان زمستانی مسجد جامع نیز به دستور این حاکم بروجردی ساخته شده است. (مه‌ریار ۱۳۶۴: ۷۷-۱۶۵) هم‌خوانی تاریخ‌های مسجد سلطانی (امام) با تاریخ‌های مذکور نشان می‌دهد که مسجد سلطانی نیز در دوره حکومت تقی‌خان رازانی و قبل از تشکیل حکومت قاجار ساخته شده است.

قابل ذکر است که کتیبه‌های دوره قاجار چه در مسجد جامع مانند کتیبه حوض‌خانه و کتیبه هشتی و کتیبه درگاه غربی و چه در کتیبه‌های مسجد امام و یا کتیبه مسجد قلعه، جملگی حاوی نام شاهان قاجار می‌باشند. در حالی که کتیبه‌های قبل از قاجار فاقد ذکر نام شاه می‌باشند نتیجه این که مسجد در دوره زند ساخته شده و در دوره قاجار توسعه یافته و

اما در رابطه با انتساب این مسجد به حسام‌السلطنه فرزند فتح‌علی‌شاه و حاکم بروجرد؛ بنابر منابع تاریخی وی در ششم صفر ۱۲۰۶ ه. ق به دنیا آمده است. (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۹۵) و در تاریخ ۱۲۲۴ ه. ق به حکومت بروجرد منسوب شده است. (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰ ج. ۱، ۲۹۹، نیز مولانا بروجردی، ۱۳۵۳: ۱۶۹) بر این اساس، این انتساب نمی‌تواند درست باشد. مضافاً این که آقا محمدخان قاجار، نهایتاً در سال ۱۲۱۰ ه. ق رسماً در تهران تاج‌گذاری نموده است. (شمیم، ۱۳۸۷: ۴۰) و در چند جای مسجد از جمله سنگ‌های ازاره طرفین ایوان شمالی و الواح گچی ایوان‌های جنوبی سال ۱۲۰۹ ه. ق ثبت شده است. (جدول ۳) که سال اتمام ساخت مسجد به شمار می‌رود. و از طرف دیگر بدون در نظر گرفتن کتیبه‌های مخدوش شده (بنا بر بررسی به عمل آمده کتیبه اتمام دو ایوان غربی و شرقی، متعلق به سال ۱۲۰۱ ه. ق. می‌باشد که همه محققین آن را ۱۲۰۹ ه. ق قرائت کرده‌اند). عمده کتیبه‌های گچی در ایوان جنوبی و سنگی در ازاره‌های ایوان شمالی سال ۱۲۰۹ ه. ق را نشان می‌دهند که مقارن با

سایر الواح که در دوره زمانی قرون ۱۲ و ۱۳ ه.ق قرار دارند و این‌که کتیبه به خط نستعلیق نگارش یافته، از لحاظ نوع خط و شیوه نگارش و قاب تزئینی با دیگر کتیبه‌های ایوان شمالی و جنوبی که به خط ثلث و به تاریخ ۱۲۰۹ ه.ق هستند متفاوت و قدیمی‌تر به نظر می‌رسد. بنابراین می‌توان آن را سال‌های ۱۱۹۱ و یا ۱۲۰۱ ه.ق در نظر گرفت. اما کتیبه دیگری در داخل درگاه غربی وجود دارد که با توجه به این که درگاه غربی در پشت این ایوان واقع شده است می‌تواند در روشن شدن تاریخ کتیبه مذکور کمک نماید. در آخر این کتیبه تاریخ آن «فی سنه تسعون و مائه بعد الف من الهجرة النبویه» نوشته شده که سال ۱۱۹۰ ق. را نشان می‌دهد. (جدول ۳) نکته قابل توجه دیگر در این کتیبه، قاب حاشیه آن است که با نقش گل زنبق و بته به رنگ اناری تزیین شده و با نقوش تزیینی ایوان شمالی مسجد وکیل قابل مقایسه است.

تاریخ‌های ذکرشده در کتیبه‌های گچی و کاشی ایوان جنوبی و شمالی و سنگ‌های ازاره‌ی حیاط سال ۱۲۰۹ ق. را نشان می‌دهند از آنجایی که این کتیبه‌ها در متن تزیینات گچی و کاشی و یا حجاری که معمولاً جزء آخرین مراحل کار بنایی می‌باشند، آورده شده‌اند، بنابراین اتمام ساخت مسجد را می‌توان همان تاریخ ۱۲۰۹ ه.ق، یعنی اواخر دوره زندیه در نظر گرفت. دو کتیبه گچی نیز در ایوان شمالی به تاریخ ۱۲۰۹ ه.ق وجود دارد که در یکی از آنها با رنگ آبی، عدد ۲ به آخر تاریخ آن اضافه شده تا ۱۲۹۲ ق. خوانده شود و در انتهای تاریخ کتیبه دیگر عدد ۳ با گچ به آن اضافه شده تا ۱۲۹۳ ه.ق خوانده شود. (شکل ۱۴ و ۱۵) کتیبه دیگری در بالای سر در ورودی درگاه شمالی مسجد به تاریخ ۱۲۰۹ ق. وجود دارد که ضمن تأیید مطلب مذکور ساخت درگاه شمالی را با وجود این که نام فتحعلی شاه بر تارک آن نقش بسته را متعلق به دوره زند نشان می‌دهد. (جدول ۳)

تعمیر شده است. ساخت مدرسه علمیه بنا بر نقشه حریم مسجد در پرونده ثبتی نیز خارج از کالبد فعلی انجام گرفته است. (شکل ۲ و نقشه ۴) در مجموع ساخت و توسعه مسجد را بایستی مربوط به چند دوره متفاوت دانست:

دوره اول: تاریخ‌های مندرج در کتیبه‌های مسجد حکایت از یک دوره ساخت حدوداً صدساله از ۱۱۹۰ ق. تا ۱۲۹۳ ق. را در خود به یادگار دارد. ایوان جنوبی و فضای گنبد خانه متصل به آن و شبستان‌های طرفین آن قاعداً قدیمی‌ترین بخش هر مسجدی محسوب می‌شوند. در دو طرف فضای گنبدخانه دو رواق قرینه ستون‌دار وجود داشته است که ستون‌های سنگی این رواق‌ها به علل نامعلومی در حین ساخت مسجد با جرزهای آجری پوشیده و محافظت و تقویت شده است. تزیینات اکثر این ستون‌ها و سرستون‌ها، نیمه‌کاره رها شده است که تأییدی بر مطلب فوق‌الذکر است. (شکل ۶- ۷) باین‌وجود نحوه تزیینات در قسمت پایه ستون و نیز شیرازهای تزیینی آن با ستون‌های مسجد وکیل شیراز قابل مقایسه است.

دوره دوم: بر اساس مفاد کتیبه‌های کتیبه‌های ایوان غربی، دوره دوم را بایستی سال اتمام دو ایوان غربی و شرقی به شمار آورد. کتیبه‌ای با این مضمون وجود دارد متن کتیبه: «عمل استاد اسکندر تبریزی [شیرازی]، این دو طاق مقرنس به‌توسط جناب مستطاب میرزا معصوم اتمام پذیرفت غره شعبان‌المعظم ۱۰۰۰۱» (شکل ۱۳) اما علی‌رغم اظهارنظر عموم محققان که تاریخ آن را سنه شعبان‌المعظم ۱۲۰۹ ه.ق بیان کرده‌اند، سال مذکور در این کتیبه نامشخص و به نظر می‌رسد به‌صورت تعمدی مخدوش شده است، آن چیزی که قابل تشخیص است دو عدد یک «۱.....۱» در ابتدا و انتهای تاریخ آن است. که با در نظر گرفتن تاریخ

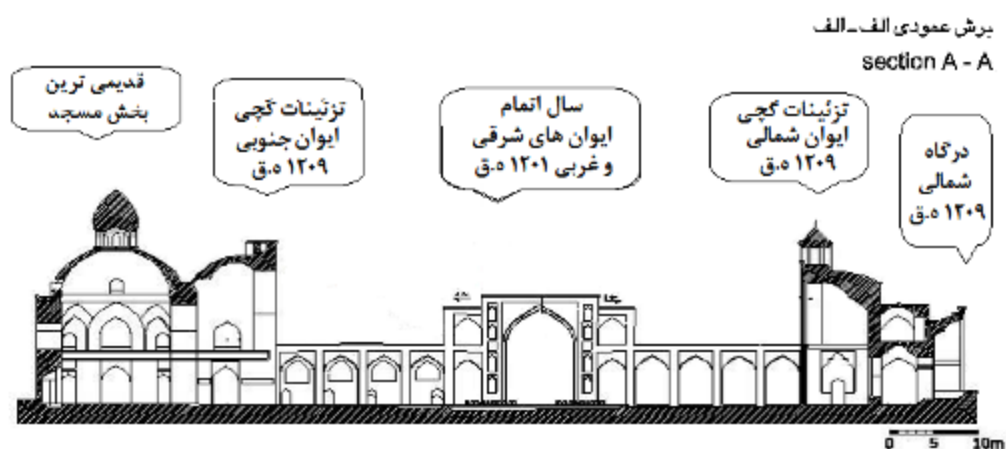
جدول ۱ ابعاد آجرهای بکار رفته در بخش‌های مختلف مسجد امام

موقعیت	ابعاد	ابعاد
گنبد خانه - دیوار ضلع جنوبی	۲۳×۲۳×۵	۲۴×۲۴×۵/۲
گنبد خانه - رواق غربی	۲۳×۲۳×۵	۲۳×۲۳×۵/۵
گنبد خانه - رواق شرقی	۲۴×۲۴×۵/۵	۲۴×۲۴×۵/۲
گنبد خانه - رواق شرقی - جرز پشتیبان ستون	۱۹×۱۹×۵	۱۹×۱۹×۵/۵
ایوان غربی	۲۳/۵×۲۳/۵×۵	۲۴×۲۴×۵
درگاه غربی	۲۳/۵×۲۳/۵×۵	۲۴×۲۴×۵
درگاه غربی	۲۳/۵×۲۳/۵×۵	۲۴×۲۴×۵
ایوان جنوبی	۲۳×۲۳×۵	۲۴×۲۴×۵/۲
ایوان شمالی	۲۳/۷×۲۳/۷×۵/۵	۲۴×۲۴×۵
درگاه شمالی	۲۳/۵×۲۳/۵×۵	
شبهستان زمستانی	۲۴×۲۴×۵/۵	۲۴×۲۴×۵

جدول ۲ مقایسه تطبیقی مساجد قرون ۱۲ و ۱۳ هجری، قمری

نام بنا	مشخصات ستون‌ها	سرستون	پایه ستون
مسجد سلطانی که به نام مسجد امام (ره) موسوم شده است.	ستون‌های مارپیچ با سرستون‌ها به صورت پله‌ای مکعب شکل. پایه ستون مربعی شکل		
مسجد وکیل شیراز تاریخ ۱۱۸۷ ه.ق	ستون‌های سنگی مارپیچ با سرستون‌های مکعب شکل پله‌ای. پایه ستون مربعی شکل		
سرستون مسجد نصیرالملک شیراز، از ۱۲۵۵ تا ۱۲۶۷ خورشیدی (سال ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۵ شمسی)	اقتباسی از مسجد وکیل، ستون‌های سنگی مارپیچ با سرستون‌ها مکعب شکل. پایه ستون مربعی شکل		

نام بنا	مشخصات ستون‌ها	سرستون	پایه ستون
مسجد حاج شهبازخان از سال ۱۲۲۱ ه.ق. تا سال ۱۳۲۷ ه.ق.	ستون‌های سنگی مارپیچ با سرستون‌ها به صورت پله‌ای مکعب شکل		
مسجد جامع کرمانشاه در سال ۱۱۹۶ ه.ق. توسط حاج علی خان زنگنه.	بدنه ستون شش ضلعی شکل و پایه و سرستون به صورت مربعی است.		
مسجد جامع سنندج دارالاحسان سال‌های ۱۲۲۶ تا ۱۲۳۲ ه.ق.	ستون سنگی طرح طنابی بر پایه ستون‌ها ۸ ضلعی و سرستون مقرنسی		

نقشه ۲ مقطع (B-B) مسجد امام بروجرد و دوره های ساخت و توسعه (مأخذ: رسولی و سایرین، ۱۳۸۳، تغییرات از نگارنده)

چوبی مدخل این درگاه، تاریخ ۱۲۹۱ ه.ق. را نشان می دهند که نصب آن در زمان ناصرالدین شاه حکایت دارد. (جدول ۳) در سفرنامه عراق عجم نیز به خرابی جلوخان و گنبد اشاره شده و ناصرالدین شاه دستور داده تا هزار تومان از مالیات را صرف تعمیر مسجد کنند. (م. اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۹: ۲۴۱ و ۲۴۲)

دوره سوم: با وجود این که در انتهای کتیبه کاشی با مفاد آیه الکرسی به خط سفید بر زمینه لاجورد، بر درگاه شمالی سنه ۱۲۰۹ ه.ق. نوشته شده با این حال در سینه طاق درگاه نام «السلطان فتحعلی شان قاجار» بر روی کاشی نیز نقش بسته است که نشان می دهد این درگاه قبل از قاجاریه ساخته شده و در زمان وی تعمیر شده است. همچنین کتیبه های درب

شکل ۱۳ کتیبه گچی به خط نستعلیق داخل ایوان غربی، تاریخ نامشخص (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی لرستان)

شکل ۱۲ لوح سنگی ایوان غربی. (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی لرستان)

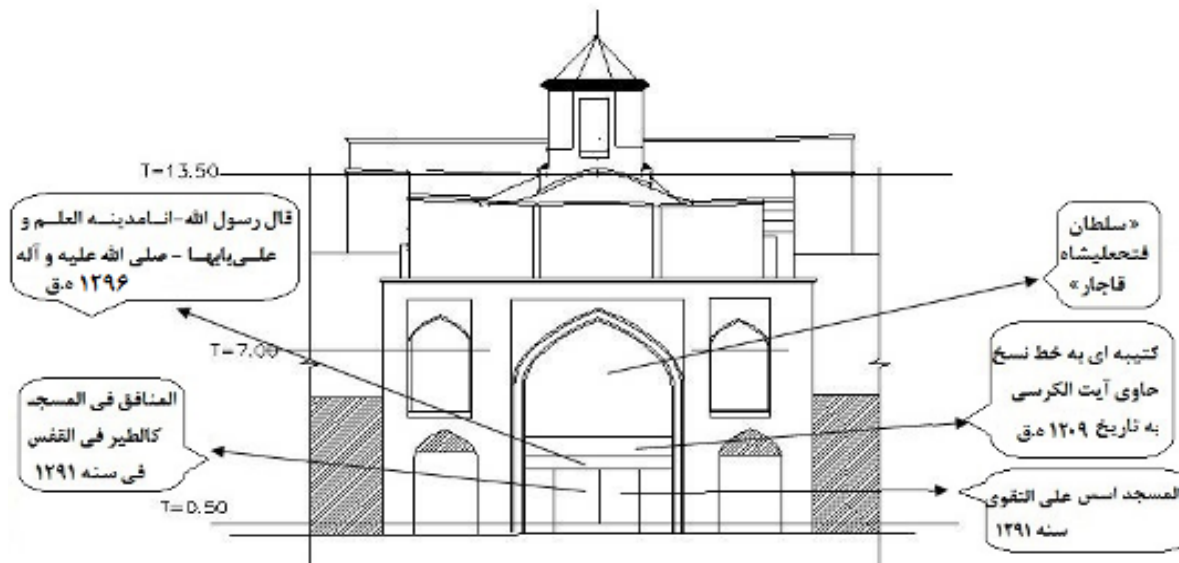
شکل ۱۵ کتیبه گچی ایوان شمالی (مأخذ: نگارنده)

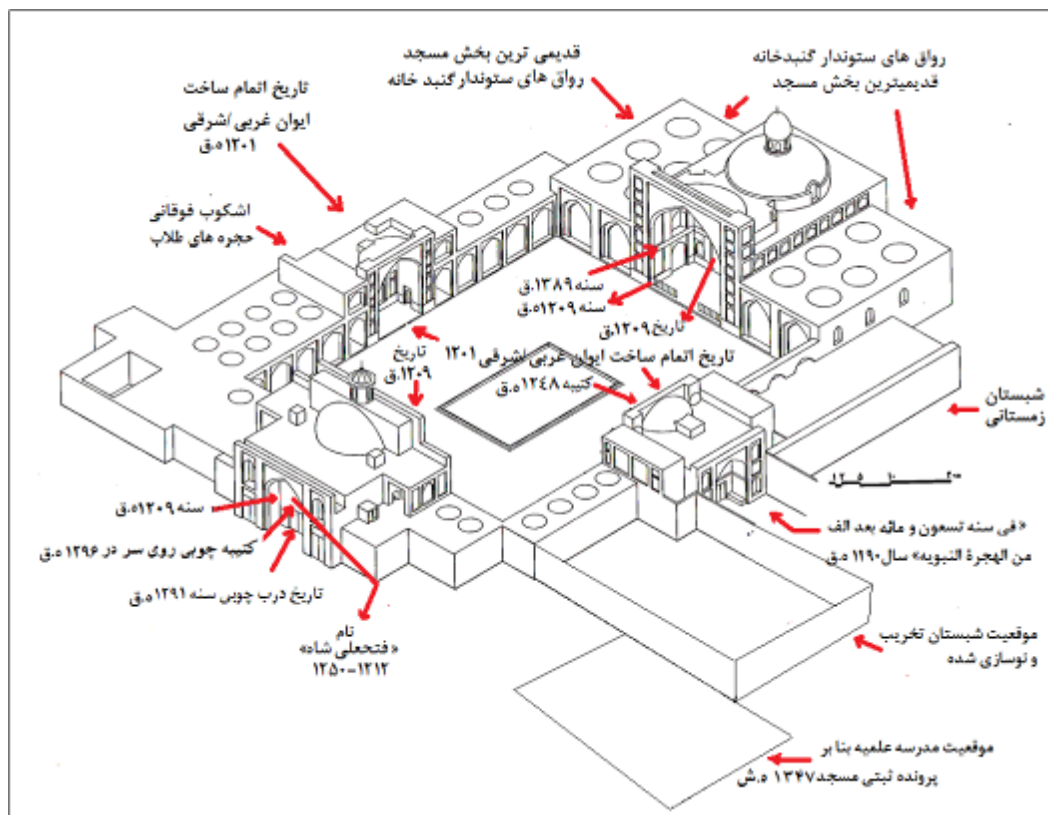
شکل ۱۴ کتیبه گچی ایوان شمالی. (مأخذ: نگارنده)

جدول ۳ کتیبه‌های مسجد سلطانی (امام ره)

موقعیت	تاریخ	موضوع	خط	جنس	کتیبه
ایوان جنوبی	۱۲۰۹ ه. ق دوره زند	قال رسول الله صلى الله عليه واله لو اجتمع الناس علي حبه ما خلق الله النار	ثلث	گچ	
ایوان شمالی	۱۲۰۹ ه. ق دوره زند	و قال رسول الله صلى الله عليه و اله لو اجتمع الناس علي حبه ما خلق الله النار»	ثلث	گچ	
ایوان شمالی	۱۲۰۹ ه. ق دوره زند	ضربه على في اليوم الخندق افضل من عباده الثقليين	ثلث	گچ	
نیش ایوان شمالی	۱۲۰۹ ه. ق دوره زند	کتیبه آن: این نقش سنگ منبسط عمل ابراهیم ۱۲۰۷ ه. ق	-	سنگ	
درگاه غربی	۱۱۹۰ ه. ق دوره زند	سورة مائده و «في سنة مائه و تسعون بعد الف من الهجرة النبويه»	ثلث	کاشی	
ایوان غربی	۱۲۰۱ ه. ق دوره زند	سال اتمام ایوان‌های غربی و شرقی عمل استاد اسکندر تبریزی (شکل ۱۳)	نستعلیق	گچ	
درگاه شمالی	۱۲۰۹ ه. ق	کتیبه بالای سر در ورودی		کاشی	
درگاه شمالی	۱۲۹۶ ه. ق دوره قاجار	چوب سر در جلوخان متن صلی علی علیه و آله ججج		چوب	
ایوان غربی	۱۲۴۸ ه. ق دوره قاجار	فرمانی از حسام السلطنه، در مورد بخشش مالیات خبازان بروجرد. سنه ۱۲۴۸ ه. ق	نستعلیق	سنگ	
درب چوبی درگاه شمالی	۱۲۹۱ ه. ق دوره قاجار	بالای لنگه راست	ثلث	چوب	
درب چوبی درگاه شمالی	۱۲۹۱ ه. ق دوره قاجار	پایین لنگه چپ	ثلث	چوب	

نقشه ۳ طرح نمای درگاه شمالی و کتیبه های تاریخ دار آن (مأخذ: مرکز اسناد میراث فرهنگی لرستان، تغییرات از نگارنده)

نقشه ۴ تصویر سه بعدی از مسجد امام بروجرد و دوره های ساخت آن (مأخذ: رسولی و سایرین، ۱۳۸۳، تغییرات از نگارنده)

۷ نتیجه‌گیری:

که این قسمت‌ها نیز در زمان حکومت تقی‌خان رازانی ساخته شده‌اند.

در خصوص الگوبرداری مسجد، با توجه به این‌که مسجد امام بروجرد ترکیبی از مساجد گنبدخانه‌ای و شبستان ستون‌دار است

از لحاظ ساختاری با مساجد امام تهران و نبی قزوین تفاوت دارد، پلان آنها دارای چهارچوب دقیقی می‌باشد، در صورتی که مسجد امام بروجرد از نقشه و پلان واحد و منسجمی برخوردار نبوده و فاقد تقارن معمول در مسجد امام تهران و نبی قزوین است. مسجد امام بروجرد، در طی چندین دوره متوالی ساخته شده و اندام‌ها و اجزاء و فضاهای متنوع آن به‌مرورزمان و در طی چند دوره زمانی باهم دیگر پیوند داده شده و به انسجام فعلی رسیده است به‌گونه‌ای که از این نظر با مسجد امام تهران و سایر مساجدی که دارای چهارچوب مشخصی هستند تفاوت دارد از آن گذشته قدمت آن از مسجد تهران که بنابر کتیبه داخل گنبد خانه در تاریخ ۱۲۲۴ ق. ساخته شده و مسجد نبی قزوین که بنا بر کتیبه آن در ۱۲۱۰ ق. بنیان نهاده شده بیشتر است بر این اساس، این نظریه که این مسجد از مسجد امام تهران و مسجد نبی قزوین الگو گرفته است منتفی می‌شود.

مسجد به لحاظ وسعت و عظمت یکی از بزرگ‌ترین مساجد ۴ ایوانی کشور به شمار می‌رود که لازمه ساخت آن صرف مدت‌زمان طولانی بوده است. همچنین باوجود این‌که مسجد از نوع مساجدی است که گنبدخانه مرکزی در پس ایوان جنوبی قرار دارد با این‌حال، معماران با عبور از چارچوب مسجد گنبدخانه‌ای تلاش نموده‌اند ترکیبی نوآورانه از گنبدخانه با شبستان ستون‌دار ایجاد نمایند اما این تلاش احتمالاً به علت مشکل ایستایی بنا، با چالش مواجه شده و مجبور شده‌اند که ستون‌های سنگی را با قرار دادن در داخل جرزهای آجری و تقویت آستانه‌های ارتباطی میان گنبدخانه و شبستان پشتیبانی نمایند. درمجموع، مقایسه تطبیقی ستون‌های سنگی از یک‌سو و بررسی کتیبه‌های تاریخ‌دار آن با تاریخ‌های ۱۱۹۰ ق.، ۱۲۰۱ ق. و ۱۲۰۹ ق.، زمان ساخت و اتمام ایوان‌ها و ارکان اصلی مسجد را جملگی متعلق به دوره زندیه نشان می‌دهد. هم‌خوانی تاریخ صحن و ایوان جنوبی و شمالی و درگاه شمالی مسجد امام بروجرد با تاریخ الواح سنگی ایوان جنوبی مسجد جامع بروجرد (که به سال ۱۲۰۹ ق. توسط تقی‌خان رازانی ساخته شده است) ضمن تأیید مطلب صدرالذکر، نشان می‌دهد

کتاب‌نامه

احمدی طباطبایی، علی‌محمد، ۱۳۸۴، *تاریخ مختصر سیاسی و اجتماعی بروجرد*، چ اول، تهران، حروفیه.

ابن حوقل، ۱۳۶۶، *صورة الارض*، ترجمه جعفر شعار. چ ۲. تهران، امیرکبیر.

اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا، ۱۳۷۰، *اکسیر التواریخ*، به اهتمام جمشید کیانفر، چاپ اول، تهران، ویسمن.

آیت‌اللهی، حبیب‌الله، (۱۳۸۰)، *تاریخ هنر ایران*، تهران، انتشارات آگاه

ایزدپناه، حمید، ۱۳۵۵، *آثار تاریخی لرستان*، جلد ۲، تهران، انجمن آثار ملی.

ایزدپناه، حمید، ۱۳۷۶، *آثار باستانی و تاریخی لرستان*، جلد سوم، تهران، انجمن آثار ملی.

شمیم، علی‌اصغر، ۱۳۸۷، *ایران در دوره سلطنت قاجار، قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم*، چاپ، تهران، بهزاد.

شیروانی، مریم، ۱۳۹۹، تأثیر فرهنگ جامعه و کارکرد اثر در شکل‌گیری کالبد و تزیینات معماری در بناهای زندیه با نگاهی بر عمارت دیوان‌خانه، *نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۲۵، شماره ۴، ۲۷-۳۴

موسوی‌روضاتی، مریم‌دخت، مهدی صابونیان یزد، هدیه نوربخش، بابک خرم، آرش شهنواز، حسین زرینی و سایرین، ۱۳۸۳، *گنج‌نامه: مساجد جامع (جلد ۱)*، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، روزنه.

ظل‌السلطان، مسعود میرزا، ۱۳۶۸، *خاطرات ظل‌السلطان*، ۲. تهران، اساطیر.

عزیزی، غلامرضا، ۱۳۸۳، *بروجردشناسی*، خرم‌آباد، انتشارات افلاک.

قاجار، ناصرالدین‌شاه، اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، ۱۳۷۸، *سفرنامه عراق عجم*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران، اطلاعات.

فلاندن، اوژن، ۱۳۵۶، *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*، ترجمه حسین نور صادقی ریا، تهران، اشراقی.

فلاندن، اوژن، ۱۳۲۴، *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*. ترجمه حسین نور صادقی. بی‌جا: نقش جهان.

کریمیان، حسن، گودرزی، علیرضا، ۱۳۹۱، «بررسی روند شکل‌یابی و توسعه بافت تاریخی

اعتمادالسلطنه، محمدحسن، ۱۳۷۹، *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه*، مربوط به سال‌های ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ قمری، از روی نسخه موجود در آستان قدس، تهران، امیرکبیر.

بی‌نام، ۱۳۳۷، *بیان ابنیه*، مرکز اسناد و کتابخانه دانشگاه تهران، میکروفیم ۸۰۷۷، منتشر نشده.

پرونده ثبتی بنا، ۱۳۴۷، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری لرستان، منتشر نشده.

جیهانی، ابولقاسم بن احمد، ۱۳۶۸، *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری، آستان قدس رضوی، تهران، شرکت به نشر.

۱۱. خاوری شیرازی، فضل‌الله، (۱۳۸۰)، *تاریخ نواقرنین*، تهران، چاپ ناصر افشارفر

زارعی موینی، سکینه و محمدابراهیم زارعی، ۱۳۹۶، معماری مسجد، کتیبه‌نگاری و آرایه‌های دوره قاجار با تأکید بر مسجدالنبی قزوین، *دو فصلنامه پژوهشی - تحلیلی هنرهای حوزه کاسپین*، شماره اول، پاییز و زمستان، صص ۱۱۷-۱۳۲

شریف‌زاده، عبدالمجید (۱۳۸۱)، *دیوارنگاری در ایران: زند و قاجاریه در شیراز*، چاپ اول، تهران، موسسه صندوق تعاون.

شفیعی، فاطمه و هوشنگ اسفندیاری، ۱۳۸۴، *جلوه‌گاه هنر و معماری در ارگ کریم‌خانی، شیراز*، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس.

۲۶. گودرزی، علیرضا، ۱۳۹۱، بررسی شرایط سیاسی-اجتماعی بروجرد در دوره قاجار، با اتکا به تحلیل کتیبه‌های مسجد سلطانی [دوره ۲](#)، [شماره ۳](#)، صص: ۱۷۳-۱۹۱.
۲۷. مستوفی، حمدالله، ۱۳۶۲، *نزهت‌القلوب*، تصحیح گای لسترنج، تهران، دنیای کتاب.
۲۸. مولانا بروجردی، غلامرضا، ۱۳۵۳، *تاریخ بروجرد (جغرافیا، حکام، رویدادها)*، چاپخانه علمی بروجرد، تهران، صدر.
۲۹. مهریار محمد، ۱۳۶۴: « بررسی مقدماتی مسجد جامع بروجرد»، اثر، شماره ۱۰ و ۱۱، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی صص ۱۶۵-۷۷.

References

Blair, S., (1994), An Inscription from Barujird: New Data on Domed Pavilions in Saljuq Mosques, The art of Saljuqs in Iran and Anatolia, *proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982*, Edited by Robert Hillenbrand, Mazda publishers, costa mesa, California.

- بروجرد با اتکا به مطالعات باستان‌شناسی»، مزدک نامه، تهران، اساطیر. صص ۶۲۴-۶۴۸
- کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۸، *معماری ایران در دوره اسلامی*، تهران، انتشارات سمت.
- گودرزی، یدالله، ۱۳۷۶، *سیمای بروجرد: زادگاه فرزندگان*، قم، موسسه فرهنگی همسایه.
۲۸. گودرزی، علیرضا، ۱۳۹۰، «بررسی روند شکل یابی و توسعه بافت تاریخی بروجرد با اتکا به داده‌های باستان‌شناسی»
- پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، منتشر نشده.

Boroudgerd by Eugène Flandin.jpg., (2021), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Boroudgerd_by_Eug%C3%A8ne_Flandin.Jpg,. Perse, 1851.